

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

130:2 • 2010

Stereotyper i nationens tjänst

Ainur Elmgren, *Den allrakäraste fienden: svenska stereotyper i finländsk press 1918–1939* (Lund: Sekel Bokförlag 2008). 332 s. (Summary in English: The most beloved enemy: Swedish stereotypes in Finnish press 1918–1939.)

Huvudtiteln på Ainur Elmgrens avhandling är dubbeltydig och mycket fyndig. Den fångar i fyra ord den hatkärlek till Sverige och det svenska som under decennierna från Finlands självständighet 1917 till andra världskrigets utbrott uttrycktes i finländska medier. Undertiteln är emellertid en aning tvetydig eftersom "svenska stereotyper i finländsk press" kan tolkas som att det syftar på hur svenskar förmedlat olika stereotyper i finländsk press, men också hur stereotyper om svenskar har gestaltats i finländsk press. Det är det sistnämnda som svarar mot innehållet i avhandlingen.

De är lätt att tycka om den här avhandlingen. Med ett personligt och intellektuellt reflekterande språk ger sig Elmgren in i konstruktioner av identiteter bland finländsk kulturelit under en intressant period i landets historia. Det var en tid av intensiva spänningar och polariseringar mellan olika samhällsgrupper, föregången av det finländska inbördeskriget 1918, och samtidigt en period med behov av försoning mellan etniskt olika grupper och mellan olika samhällsklasser. I avhandlingen beskrivs och dekonstrueras stereotyper av Sverige, svenskar och svenskhet, men också av finskhet, som skapades i Finland under mellankrigstiden. Det handlar om hur föreställningarna om den nationella identiteten bygger på det som inkluderas och exkluderas i den nationalistiska retoriken. Därigenom beskriver avhandlingen en konflikt mellan olika grupperingar i det finska samhället om hur den finska staten skulle utformas och vilka kulturella element som skulle anses uttrycka "det sanna finska folket", likaså vilka lojaliteter som var mer värda än andra.

Syftet med avhandlingen är inte helt entydigt lätt att ringa in eftersom det presenteras på ett resonerande sätt. Det framställs dels i termer av vad avhandlingsförfattaren kan bidra med som historiker till analysen av stereotyper, dels utifrån det explicita valet av studieobjekt, dels med hänvisning till handledarens förslag till syfte och dels som personligt moraliskt syfte. Det gör att det inledningsvis är en aning svårt att ringa in avhandlingens fokus, men utifrån ovanstående är syftet att studera nationella stereotyper av Sverige, svenskar och svenskhet, men också av finskhet, i den finländska pressen som dessa formulerades av en bildad elit mellan 1918 och 1939. I detta ingår att analysera den historiska kontext som stereotyper reproduceras i och att göra en fördjupad undersökning av det sammanhang där stereotyper brukades, samt studera vilket behov stereotyperna uppfyllde i de enskilda tidskrifterna

och tidningarna. Vidare anges syftet vara att analysera mellankrigstidens identitetsdiskurser som en del av individers och gruppers ansträngningar att relatera till en värld i ständig förändring, och i sammanhanget ta hänsyn till aktörernas upplevda behov och mål genom en analys av tidningsartiklar. Som ett mer personligt, moraliskt syfte anges att bekämpa en förenklande bild av två nationer i luven på varandra samt att motverka en exotiserande bild av någon av de inblandade parterna.

Motivet för tidsavgränsningen är att åren 1918 till 1939 var den period då Finland utvecklades som självständig nationalstat och den finska nationalismens mål realiserades. Efter Sveriges erkännande av Finland 1918 var de två staterna formellt politiskt jämbördiga som internationella aktörer och formell tryckfrihet rådde i Finland efter 1919. Efter Sovjetunionens anfall 1939 ändrades spelreglerna för pressen helt. Avgränsningen förefaller därför väl vald för att studera olika typer av stereotyper i finländska medier under den för den nationella identifikationen formativa mellankrigsperioden.

Några tydliga hypoteser för forskningsproblematiken formuleras inte, men en tes som lyfts fram är att fiendebilden inte går att avgränsa till endast en grupp av utomstående. Det nationella hatet är överförbart på olika fiendebilder. Om en utomstående grupp uppfattas som ett hot, ökar risken att andra grupper påverkas av fiendestereotypen.

Uppläggning och innehåll

I kapitel 1 beskrivs det teoretiska konceptet för avhandlingen, särskilt hur stereotyper i egenskap av representationer skall betraktas i en nationalistisk diskurs. Representationer betraktas här som kulturella konstruktioner och sätts in i ett perspektiv av makt, legitimitet och hegemoni där de ses som understöd som stärker moraliska normsystem och etablerade konventioner. Den metod som används för att analysera källmaterialet är att gruppera stereotyperna i tre kategorier utifrån dikotomin Vi och Dom. De tre kategorierna benämns *Fränden*, *Främlingen* eller *Fienden*.

Fränden är någon som erkänns som en bland gelikar, som en blodsfrände. Det är fränden man söker erkännande från och sympati hos. Föreställningen om andligt eller biologiskt släktskap över nationsgränserna avgör om en främling tillerkänns status som frände eller inte. *Främlingen* står utanför gemenskapen, antingen som medlem av en annan, icke fientligt inställd gemenskap, eller som invandrare i gemenskapen. Främlingen tycks neutral men kan vara ett potentiellt hot, speciellt om han ifrågasätter vi-gruppens gränser genom sitt beteende. Främlingen kan genom sitt främlingskap stärka gruppens identitetsbild. *Fienden* identifieras genom kulturella koder som vi-gruppen odlar för detta syfte. Fienden behöver inte utföra fientliga handlingar för att förtjäna epitetet, det räcker med att denne tillskrivs fientliga egenskaper i motsats till

vi-gruppens traditioner. Fienden behövs för att bekräfta vi-gruppens identitet även när denne inte är närvarande eller hans existens inte har bekräftats. Det innebär att fienderollen kan uppfyllas av olika grupper eller individer efter behov. Motivet till att använda de tre kategorierna uppges vara behovet att åskådliggöra komplexiteten i relationen mellan Vi och Dom. Kategoriseringen används för att tydliggöra hur relationer uppstår mellan olika slags grupper och individer och för att sortera materialets Sverigebilder.

I kapitel 2 beskrivs de skildringar av Sverige som har använts som källor. Materialiet innefattar särskilt dagstidningar och tidskrifter, men även historieböcker och historiografiskt material har använts. Reportage har kompletterats med kåserier, politiska kommentarer, recensioner samt fotografier och skämtteckningar. Många artiklar som publicerades i Finland hade ursprungligen publicerats i Sverige men fick en ny funktion i den finska kontexten. De många översättningarna och artikelreferaten från svenska tidningar visar på kulturkontaktens betydelse i tolkningen av källmaterialet. Detta ger också källmaterialet en viss belysande kontextuell tvetydighet. I kapitlet förklaras och förtydligas även begrepp som används.

I kapitel 3 behandlas synen på Sveriges och Finlands gemensamma förflutna, och där sätts också källmaterialet in i en historisk kontext. Tolkningarna av den finländska historien under mellankrigstiden delas in i tre kategorier. Den första kategorin präglades av aktörernas lojalitet till det svenska arvet i form av rättsväsende och statsform, alltså en konservativ form av statsnationalism som inte såg någon konflikt mellan svenskt och finskt. Den andra kategorin präglades av en etnonationalistisk tolkning av historien, som från mitten av 1800-talet polariserade finsk- och svenskspråkiga grupper genom etniska tolkningsmodeller av historien. Den tredje kategorin inkluderade marxistiskt inspirerade tolkningar av historien som kan skönjas i socialdemokraternas och kommunisternas tidningar.

I kapitel 4 undersöks frändebegreppet närmare och relateras till hur bilden av svenskhet i Finland skapades. Detta analyseras både längs en politisk höger-vänsterskala och en etnisk svensk-finsk skala. De positiva och negativa stereotyperna av Sverige sätts in i en finländsk inrikespolitisk och kulturpolitisk kontext. Sverige och svenskheten användes både av finska nationalister i exkluderande syfte och av finlandssvenska nationalister för att skapa en egen positiv bild av den svenska nationen och för att bygga upp en svenskhet på finländsk grund. Olika möjligheter och hinder för frändskap med svenskarna beskrivs utifrån den rådande diskursen

I kapitel 5 analyseras framväxten av den nationella identiteten i Finland, särskilt hur den skapade en känsla av alienation genom omöjligheten att uppnå total identitet. Främlingen är inte bara en förutsättning för debatt om nationell identitet: främlingen är också själva den nationella identitetspolitikens

objekt. I sammanhanget analyseras begreppet "folk" och hur detta dominerade i debatten men innebar olika saker för de involverade parterna.

I kapitel 6 undersöks hur kategorierna "frände", "främling" och "fiende" relativiserades i olika kontexter. Särskilt undersöks hur fiendebegreppet användes av grupper och enskilda aktörer och hur en kategorisering kunde glida över i en annan. Den skapade fiendebilden relaterades till den egna självkategoriseringen i förhållande till Den Andre. Debattörerna definierade det ideala folket som en föreställd, stark och odelbar enhet. Därigenom definierade man också de grupper som inte hörde hemma i "folket".

I kapitel 7 diskuteras slutligen avhandlingens resultat. Författaren argumenterar för att de stereotypa bilderna av Sverige och svenskar som "fränder", "främlingar" och "fiender" både visar på stereotypernas styrka och svaghet. De är starkt mobiliserande för olika grupper i samhället, också för nationalstaten gentemot yttre aktörer, samtidigt som deras flexibla tillämpning pekar på svagheterna i föreställningen om en nationell identitet. Nationens innehåll var till sin karaktär otydligt och föränderligt, samtidigt som dess gränser antogs vara tydliga. Motsättningen mellan identifikationernas föränderliga innehåll i förhållande till gränserna, som föreställdes vara eviga och oföränderliga, pekar på stereotypernas svaghet för konstruktionen av en nationell identitet.

Reflexioner kring teori och metod

I centrum för avhandlingen står användningen av stereotyper i det finska nationalstatsbygget under det inledande 1900-talet. Den ansluter till teoretiseringar kring nationalism, identitet och stereotyper som betraktar nationella identiteter som diskursivt skapade av bestämda aktörer och uppbyggda av föreställningar om kontinuitet både framåt och bakåt i tiden. Identiteter betraktas i det sammanhanget som kulturella konstruktioner som är relationellt uppbyggda och som förändras över tid. De sammanförs med teorier om legitimitet, hegemoni och makt i en kognitiv analys av historiebruk.

Som utgångspunkt för tolkningen av begreppen nation och nationalism används Benedict Andersons definition av nationen som en föreställd gemenskap. De finns knappast någon tankefigur i nationalismforskningen som citerats så ofta i ett konstruktivistiskt sammanhang som Andersons tes om nationen som en föreställd gemenskap, – ofta på ett slarvigt sätt så att den föreställda gemenskapen antas omfatta gemensamma kulturyttringar i alla dess former. Det Anderson faktiskt skriver är att nationen är en "föreställd *politisk* gemenskap" (min kursivering).¹ Det får vittgående konsekvenser för användningen av begreppet. I avhandlingen används det på ett mer allmänt sätt och här hade resonemanget vunnit på att föra en diskussion kring distinktionen mellan

1. Benedict Anderson, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism* (London & New York 1996 [1983]) s. 5ff.

nationen som en "kulturellt föreställd" och "politiskt föreställd" gemenskap. Den oprecisa användningen av teoretiska begrepp gäller även Thomas Hylland Eriksens definition av "etnicitet", som på s. 13 i avhandlingen anges som tillämpbar även på "nationell identitet". Man frågar sig då om etnicitet och nationell identitet är utbytbara. Är också det etniskt bestämda territoriet och nationen utbytbara?

Till de stora förtjänsterna i diskussionen om de teoretiska ramarna är den nyanserade sammanläggningen av olika sätt att uttolka nationell identifikation och gemenskap. Dit hör Edward Saids diskursiva begrepp "uttolkande gemenskap" och Thomas Hylland Eriksens och andras analyser av etnicitet som en institutionaliserad dikotomisering mellan inkluderade och exkluderade kategorier. Stereotyper betraktas som kollektiva kategorier som åskådliggör skillnaden mellan ideala kulturella attribut, som uttryck för en norm, och stereotyper som uttrycker avvikelser från normen. De sätts in i en teoriram kring representationer som kulturella konstruktioner, något som Stuart Hall, Michel Pickerin, Richard Dyer och andra forskare har presenterat. Stereotyperna sätts också in i ett perspektiv av makt, legitimitet och hegemoni, men det framhålls också att de kan användas som maktmedel vid protester och uppror. Stereotyper används som tekniker för att skapa "performativa gemenskaper" inom nationen och i den nationella homogeniseringsprocessen. Judith Butler, som ju är en dominerande tänkare inom queerteori, nämns inte när den performativa aspekten av identitet diskuteras, men hennes tankar appliceras på skapandet av stereotyper.

De tre kategorierna *frände*, *främling* och *fiende* är den matris som läggs över politiska grupperingar i det finländska samhället under mellankrigstiden. De är användbara för att sortera och beskriva dikotomiserande relationer, men samtidigt är de i sig själva stereotyper som är skapade av avhandlingsförfattaren. Ingen egentlig förklaring ges till varför just dessa tre kategorier valts och inte andra eller fler kategorier. Ett annat problem är att det ålderdomliga ordet "frände" nära associerar till den finska nationalistiska "frändefolksideologi" som under senare delen av 1800-talet och under mellankrigstiden användes för att hävda finska etniska intressen inom och utanför landets gränser. Begreppet associerar ofrivilligt till rasbiologiska och folktypiska ideologier och kategoriseringar som användes i bestämda politiska kretsar i Finland under den tiden. De tre analytiska kategorierna blir en del av det analytiska språket, inte bara som symboler för vilken slags relationer olika grupper hade, utan också som värdeladdade beskrivningar av relationerna.

Ett exempel på hur detta leder fel är när avhandlingsförfattaren översätter Thomas Hylland Eriksens sätt att beskriva hur etnicitet skapas genom dikotomisering. I Hylland Eriksens *Ethnicity and nationalism* från 1993 och 2000 står: "The first fact of ethnicity is the application of systematic distinctions

between insiders and outsiders; between Us and Them.”² Detta har i avhandlingen översatts till: ”Det för etniciteten grundläggande är tillämpningen av systematiska distinktioner mellan fränder och utomstående; mellan Oss och Dem.” (s. 13) Det mer närliggande och neutrala begreppet ”inomstående” (i kontrast till ”utomstående”) hade varit att föredra.

Det finns som nämnts stora förtjänster med att sammanställa olika slags teoretiska utgångspunkter, exempelvis att betrakta utvecklingen som processuell, att relativisera stereotyperna genom att knyta dem till diskursiva maktförhållanden som är både socialt och ideologiskt präglade och att betrakta själva konceptualiseringen som knuten till en bestämd tidsbunden praxis. En mindre invändning är att ingen teorianknytning finns vad gäller massmedias utveckling under den undersökta perioden. Avhandlingen handlar till stor del om hur aktörer i massmedia i Finland bidrog till att förmedla och skapa den nationella identiteten genom mediala maktstrukturer. I det sammanhanget saknas en teoriram som beskriver utvecklingen av själva journalistikens innehåll och form, exempelvis det förändrade förhållningssättet mellan journalister och politiska makthavare eller den retoriska förändringen, liksom medias förändrade förmedlingsformer.

Empiriskt handlag

En av de riktigt starka sidorna i avhandlingen är den nyanserade och utförliga genomgång av stereotypiseringar och kategoriseringar som gjordes i den finska offentligheten under mellankrigstiden. Som en röd tråd löper diskussionen om hur rätten att definiera ”folket” ingick i kampen om den finska historien. De kriterier för nationell åtskillnad som introducerades under 1800-talet blev identitetsskapande. Modersmålet kom därför att uttrycka en politisk identitet, något som polariserade svensk- och finskspråkiga.

Efter sekelskiftet 1900 började man tala om en kamp mellan nationaliteter i stället för en kamp inom nationen. De svensktalande förlorade därigenom möjligheten att identifiera sig som finnar utan att bli ifrågasatta. De förvandlades till främlingar i ett främmande land. Finnen som massmänniska och finnen som extrem individualist användes som konkurrerande stereotyper. Både de finsk- och de svensktalande nationalisternas försök att konstruera separata identiteter avslöjade en rad problem som inte kunde lösas utan att förtränga delar av den gemensamma historien.

Den finlandssvenska identiteten beskrivs på så vis som ett resultat av finsk språknationalism. De svenskspråkiga utdefinierades först ur den nationella gemenskapen, därefter upplevdes de av ”äktfinnar” som potentiella femtekonlonnare och fiender till nationens helhet. Både svensktalande konservativa och

2. Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and nationalism: anthropological perspectives* (London & Sterling, Virginia 1993) s. 18; *ibid.* (2000) s. 19.

finska socialdemokrater sökte också bekräftelse från Sverige för den egna identiteten. Alla dess strömningar beskrivs på ett förtjänstfullt sätt med många citat och även illustrationer ur tidningar och tidskrifter, som alla beskriver hur stereotyper användes i nationens tjänst av olika kulturella och politiska grupperingar.

Formalia

Texten är väl korrekturläst och har nästintill inga fel. I beskrivningen av Västerbottens län finns däremot en historisk felaktighet. Författaren nämner i not 180 (s. 205), mycket riktigt, att Västerbottens län avsöndrades som eget län 1638. Det omfattade då även nuvarande finska Tornedalen och dåvarande Kemi lappmark i Finland. I avhandlingen hävdas att den finländska benämningen "Västerbotten" efter 1810 och "under nästan hela 1900-talet" avsåg det nybildade Norrbottens län i Sverige. De finländska nationalisternas benämning "Västerbotten" avsåg emellertid bara den finskspråkiga delen av finska och svenska Tornedalen. Det ingick i den finska "frändefolksideologi" som inkluderade finskspråkiga områden utanför Finlands gränser, däremot inte svenskspråkiga områden. Efterhand kom "Västerbotten" att i en finsk kontext enbart avse finska Tornedalen.

Sortering av namnen i litteraturlistan är till viss del en smaksak, men att som i avhandlingen sortera verken utifrån författarnas efternamn men skriva förnamnet först ger ett svåröverskådligt intryck. Då är personregistret, som sorteras utifrån efternamn, så mycket lättare att orientera sig i.

Slutdiskussion

Avhandlingen behandlar både finnars och finlandssvenskars skapande av stereotyper och den självidentifikation som följde av stereotypiseringen. Denna diskursiva utveckling följs genom att analysera de offentliga rum där stereotyperna skapades och underhölls, företrädesvis den finländska pressen men också litteraturen. Avhandlingen är välskriven med ett analytiskt och reflekterande språk som gör den till synnerligen intressant läsning.

Som analysverktyg har de tre kategorierna *Frände*, *Främling* och *Fiende* varit användbara för att synliggöra och beskriva olika typer av identitetsskapande relationer i det finska samhället, men begreppen förefaller inte ha haft motsvarande förklarande förmåga. De starkaste och mest tydliggörande avsnitten i avhandlingen är faktiskt de delar när de tre stereotypiserade kategorierna överges och språket används friare, utan att bindas till dessa matriser.

Genom den omfattande empiriska undersökning som avhandlingen bygger på ges en mycket intressant inblick i hur det intellektuella klimatet förändrades i Finland under de drygt tjugo åren mellan de två världskrigen. Den kunskap som erhålls när man läser avhandlingen är inte den typ av tydliga slutsatser som

låter sig beskrivas i punktform. Det är komplexiteten och mångtydigheten i identitetsskapandet som friläggs, och avhandlingen leder in i ytterligare frågeställningar snarare än att ge tydliga svar. Då tangerar den också djupa samtida filosofiska frågor om hur identiteter "flyter" in och ut i olika slags kategorier i det som vi i dag kallar en global kontext. Det är detta som gör avhandlingen så läsvärd och tankeväckande.

*Lars Elenius**

*Fakultetsopponent